

**ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ**

Анета Стоянова Атанасова

**ГЛАГОЛНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА
НЕМСКИ ЕЗИК ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX И ПЪРВАТА
ПОЛОВИНА НА XX ВЕК**

Автореферат
на дисертация за присъждане
на образователна и научна
степен „доктор“

Специалност 05.04.17
Български език

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Владко Мурдаров

Научно жури:
проф. д.ф.н. Вл. Мурдаров, проф. д-р Б. Парашкевов,
проф. д-р Г. Дачева, доц. д-р К. Викторова,
доц. д-р Т. Александрова

София, 2016 година

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Секцията за съвременен български език на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН.

Дисертацията съдържа 316 компютърни страници (съответстващи на 340 стандартни страници). Трудът се състои от увод, две глави, заключение, източници и използвана литература.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на ..... г. от ..... ч. в зала ..... на Института за български език при БАН. Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в стая ....., бл. 17 на БАН, бул. „Шипченски проход“ № 52, 1113 София.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

УВОД / 6

- Обект и предмет на изследването / 8
- Цел и задачи на изследването / 10
- Теоретична рамка / 11
- Методика / 12
- Техническо оформяне на изследването / 12
- Източници/ 14

ПЪРВА ГЛАВА. БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

I. Кой са първите български граматики на немски език / 15

II. Кое обединява граматиките в процеса на описанието на българския език / 17

- Авторите на граматиките / 17
- Исторически предпоставки за създаването на граматиките / 18
- Практически характер на граматиките / 20
- Немско-български съпоставителен характер на граматиките / 23
- Периодизация на граматиките / 23
- Използваната от авторите на граматиките (научна) литература. Предположения за това кой автор кой от останалите български граматика на немски език е познавал. Влияния / 25

III. Какъв е историко-лингвистичният контекст на създаване на граматиките / 28

IV. Какви са сведенията ни за граматиките и българистичната дейност на техните автори / 36

1. Граматиките от втората половина на XIX век

- Антон и Драган Цанкови / 37
- Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови / 39
- Франтишек Вимазал / 47
- Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen* (1887) от Фр. Вимазал / 53
- Франтишек Хлеборад / 56
- Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад / 57
- Адолф Щраус и Имре Дугович / 59
- Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 61

2. Граматиките от първата половина на XX век

- Густав Вайганд / 65
- Bulgarische Grammatik* (1907, 1917) от Г. Вайганд / 77
- Димитър Гаврийски / 91
- Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 93

ВТОРА ГЛАВА. ГЛАГОЛНИТЕ КАТЕГОРИИ, ПРЕДСТАВЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

I. Залог на глагола

Из описанието на категорията по време на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. / 99

1. Граматиките от втората половина на XIX век

- Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови / 101
Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 105
Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 107
Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 112
2. Граматиките от първата половина на XX век
Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 116
Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 123
- II. Вид на глагола
Из описанието на категорията по време на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. / 127
1. Граматиките от втората половина на XIX век
Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 135
Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 140
Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 144
Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 148
2. Граматиките от първата половина на XX век
Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 152
Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 174
- III. Време на глагола
Из описанието на категорията по време на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. / 178
1. Граматиките от втората половина на XIX век
Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 182
Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 189
Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 197
Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 201
2. Граматиките от първата половина на XX век
Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 207
Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 221
- IV. Наклонение на глагола
Из описанието на категорията по време на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. / 229
1. Граматиките от втората половина на XIX век
Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови / 238
Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал / 246
Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад / 252
Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович / 256
2. Граматиките от първата половина на XX век
Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд / 262

Der Admirativ im Bulgarischen (1925) от Г. Вайганд / 274

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски / 281

ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 289

Залог на глагола / 290

Вид на глагола / 292

Време на глагола / 294

Наклонение на глагола / 297

ИЗТОЧНИЦИ / 301

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА / 302

УВОД

В увода на дисертацията са представени обектът и предметът, целта и задачите, теоретичната рамка, методиката, техническото оформяне, източниците на изследването.

Обект на изследването са първите български граматики на немски език от втората половина на XIX и първата половина на XX век.

Предмет на изследването са категориите залог, вид, време и наклонение на българския глагол в тези шест граматики.

Целта на работата е, след като се представи глаголната система в граматиките, да се определят местото им в граматическата традиция и приносът им в развитието на науката за българския език.

За изпълнението на тази цел пред изследването стоят следните **задачи**:

* да се обобщят резултатите от описанието на българския глагол, до които са достигнали българските граматичници в края на Възраждането;

* да се опише и анализира глаголната система в шестте немски граматики на българския език от втората половина на XIX и от първата половина на XX в. като следходен етап на възрожденските граматики;

* по време на анализа на глагола в българските граматики на немски език да се проследи приемствеността им, от една страна, с възрожденските граматики, и от друга, между самите тях;

* на фона на историко-лингвистичния контекст на създаването на шестте български граматики на немски език от втората половина на XIX и от първата половина на XX в. да се определи научната парадигма, към която те се отнасят;

* да се обобщят приносите на авторите на шестте граматичници в процеса на описание на българската глаголна система.

С теоретичната рамка на изследването са свързани сведенията в първа глава, разкриващи историческия контекст на създаването на граматиките, и същинската част на дисертацията във втора глава, в която са представени четирите глаголни категории.

Методиката на изследването се отнася до описателно-аналитичния, обобщителния и хронологичния подход в работата.

Съществени уточнения към въпроса за **техническото оформяне** на дисертацията са това, че преводът от немски език на източниците и на използваната литература е извършен от авторката на дисертацията и че обобщенията на глаголните категории са предадени в табличен вид.

Посочени са **източниците** на изследването – шестте български граматичници, написани на немски език.

ПЪРВА ГЛАВА. БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

В първа глава са обхванати четири въпроса.

I. Кои са първите български граматики на немски език

Първите български граматики на немски език са:

1. *Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, 1852* от А. и Д. Кириак Цанкови;
2. *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig, 1887* от Фр. Вимазал;
3. *Bulgarische Grammatik. Wien, 1888* от Фр. Хлеборад;
4. *Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrsprache. Zum Gebrauche für Lehrer und Lernende. Wien und Leipzig, 1895* от А. Щраус и Ем. Дугович;
5. *Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907; 2. Aufl. 1917* от Г. Вайганд;
6. *Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910; 2. Aufl. 1923; 3. Aufl. 1940* от Д. Гаврийски.

II. Кое обединява граматиките в процеса на описанието на българския език

В дисертацията се приема тезата, че шестте написани на немски език български граматики очертават една линия в процеса на изследването и описанието на българския език, тъй като притежават **общи характеристики**: степента на близост на авторите към българския език и в известна степен към езикознанието, повода за създаването на граматиките, техния практически и немско-български съпоставителен характер.

Родството между граматиките е основание в дисертацията да се приеме условна **периодизация** на тяхната история и глаголната система в тях да бъде разгледана в хронологически взаимовръзки. В периода на публикуването на граматиките – 1852 – 1940 г. – се различават два етапа, чиято граница е границата между двата века.

III. Какъв е историко-лингвистичният контекст на създаване на граматиките

Шестте български граматики на немски език се появяват в доста широк период в лингвистиката: това е времето на установяването на сравнително-историческото езикознание, на разцвета на младограматизма, на налагането на структурализма. Поради този голям времеви диапазон не може да се каже, че граматиките се отнасят към една и съща **научна парадигма**. Прегледът на глаголната система в тях позволява да се заключи, че те се придържат към синхронното описание на българския език и че проявяват белезите на структурно-функционално изследване, но с различна степен на задълбоченост както в рамките на отделните граматики, така и една спрямо друга. В това отношение се отличава Вайгандовият труд: макар авторът изначално да декларира ориентираността на граматиката към практиката, той показва видим стремеж към обстойно и прецизно представяне на езиковите факти.

IV. Какви са сведенията ни за граматиките и българистичната дейност на техните автори

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови е първата българска граматика, написана на немски език. Тя получава висока оценка от редица видни учени – от нейни съвременници в чужбина, сред които са Я. Грим, Фр. Миклошич, А. Лескин, Е. Бернекер, и от наши и чужди езиковеди в по-ново време. Цанковата граматика се превръща в надежден източник на информация за много други изследователи на българския език, сред тях са А. Матценауер, П. А. Безсонов, Р. Бранд, Ч. Морс, А. Пастори, Ян Вагнер и авторите на следващите немски граматиките на българския език, които са обект на изследване в дисертацията: Фр. Вимазал, А. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд.

В дисертацията се приема тезата, че *Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887)* от Фр. Вимазал е публикувана през 1887 г. Похвална рецензия на тази граматика пише М. Мурко. К. Иречек също оценява качествата на Вимазаловата граматика. Самият Фр. Вимазал смята, че тя е ползвана от Я. Б. де Куртене в преподавателската му работа в университета в Дерпт (Bláha 2004: 92).

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад е резултат от езиковедската дейност на един чешки икономист, споделящ популярната по това време идея за славянската взаимност.

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович е оценена от П. Пейковска като първата систематична българска граматика в Западна Европа (Peukovska 2000: 235; Пейковска 2003: 67).

За науката трудовете на А. и Д. Цанкови, Фр. Вимазал, Фр. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович остават встрани от описанията на българския език, които имат отношение към развойните процеси в българистиката. Основна причина за това е ориентираността им към немскоговорещите читатели във време, когато грамотността не е отличителна черта на българина, а на българските граматисти се налага да правят първи стъпки в езикоописанието.

Bulgarische Grammatik (1907; 2. изд. 1917) от Г. Вайганд е тази от шестте български граматиките, написани на немски език, за която са налице най-много коментари и рецензии от чужди и наши езиковеди, от нейни и наши съвременници. Днес вече е безспорно мястото, което тя и авторът ѝ заемат в науката: *Bulgarische Grammatik* е първата българска научна практическа граматика на немски език, а Г. Вайганд е основоположник на немската българистика (Шалер 2007: 13). Създаденият от него Институт за български език е най-значимият център по българистика в Германия до Първата световна война.

Работейки на полето на балканистиката, немският учен открива нови пътища и за българското езикознание. В *Bulgarische Grammatik* той пръв предлага обособяването на предположително наклонение (*презумптив*), а в кратката публикация *Der Admirativ im Bulgarischen (1925)* поставя началото на проучването на адмиратива (Куцаров 1994: 22 – 23; 2007: 214).

Авторът поставя на научна основа българската диалектология в статията *Beitrag zur Kenntnis der bulgarischen Dialekte (1909)* (вж. Александрова 1997: 133 – 134) и българските антропонимични проучвания в студията *Die bulgarischen*

Rufnamen, ihre Herkunft, Kürzungen und Neubildungen (1921) (вж. Александрова 1997: 140; Schaller 2005: 305 – 306). Преводът *Българските собствени имена. Произход и значения. София* (1926) е първата немска студия с езиковедска проблематика на български език (Шалер 2007: 13).

Със съдействието на Ал. Дорич Г. Вайганд публикува първия българско-немски речник (*Bulgarisch-deutsches Wörterbuch* (1913), а така също и немско-български (*Deutsch-bulgarisches Wörterbuch* (1918). Двата речника имат няколко издания с подобрения и десетилетия наред са единствените български речници за немци.

Немският учен организира отпечатването на *Българска библиотека* (*Bulgarische Bibliothek*), от която излизат 9 тома (1916 – 1919), а много след след неговата смърт са публикувани още 14 тома (1996 – 2009). „До наши дни няма друга така богата специализирана библиотека“ (Schaller 2005: 302).

В своето научно съобщение за 70-годишнината на Г. Вайганд Л. Милетич поставя акцента на българистичната дейност на немския професор върху верността му към истината за българския национален характер на населението в Македония (Милетич 1929: 160).

Появата на *Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910; 2. изд. 1923; 3. изд. 1940) от Д. Гаврийски е свидетелство за нарасналия интерес към българския език в Германия преди Първата световна война (Schaller 1988a: 83 – 84).

Макар и придържайки се към особеностите на практическата граматика, в своята работа Г. Вайганд и Д. Гаврийски са имали предимството да разполагат с научна подготовка, получена от филологическото си образование, погледнато в широк аспект, и с опита си на езиковеди, в тесен аспект. Дейността им на университетски преподаватели е свързана с придобиването на умения в процеса на научните изследвания и тези умения бележат другото им предимство пред предходниците им, занимавали се с описание на българския език.

Може да се обобщи, че за разлика от българските граматиките на немски език от 1852 – 1940 г. от първия етап граматиката на Г. Вайганд не остава затворена в рамките на немската българистика, а взема участие в развойните процеси и на българското езикознание. Граматиката на Д. Гаврийски не изиграва такава роля в родната наука – заедно с останалите съчинения на автора тя е обречена на забравя след 9 септември 1944 г. и тъкмо затова привлича върху себе си основния акцент на дисертационното съчинение.

ВТОРА ГЛАВА. ГЛАГОЛНИТЕ КАТЕГОРИИ, ПРЕДСТАВЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГРАМАТИКИ НА НЕМСКИ ЕЗИК ОТ 1852 – 1940 Г.

Във втора глава на дисертацията са разгледани категориите залог, вид, време и наклонение на българския глагол в шестте граматиките. Синтезът на изследването е представен в следните таблици за всяка от категориите във всяка от граматиките.

I. Залог на глагола

1. Граматиките от втората половина на XIX век

***Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови:**

Таблица 3

Залог	Образуване	Примери
деятелна форма	с деятелни глаголи	<i>фаля</i>
страдателна форма	с възвратни/страдателни глаголи	<i>фаля съ</i>
	със спомагателен глагол и отглаголно прилагателно име	<i>бит съм</i>

***Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen* (1887) от Фр. Вимазал:**

Таблица 4

Залог	Образуване	Примери
деятелен залог		
Passivum	с възвратни форми	<i>не се приема</i>
	със страдателни форми	<i>бил убит/биде убит</i>

***Bulgarische Grammatik* (1888) от Фр. Хлеборад:**

Таблица 6

Залог	Образуване	Примери
действителен залог	с действителни глаголи; те се разделят на <i>възвратни</i> и <i>взаимни</i>	възвратен: <i>братът ми се облича;</i> взаимен: <i>децата се бият</i>
страдателен залог	със страдателни глаголи; те също се образуват с възвратното местоимение <i>се</i>	<i>месо се яде</i>
	с причастието и спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>крит съм</i>
среден залог	с <i>неутрални</i> глаголи	<i>смея се, надея се</i>

***Bulgarische Grammatik* (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович:**

Таблица 8

Залог	Образуване	Примери
деятелна форма		
страдателна форма (Passiv)	с деятелни глаголи и възвратното местоимение <i>се</i>	
	със страдателното причастие и спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>мит съм</i>

Българските граматика на немски език от втората половина на XIX в. разкриват сравнително единна концепция за залога на глагола: с изключение на Фр. Хлеборад, който обособява и среден залог, останалите автори различават деятелен и страдателен залог на българския глагол, като страдателният е представен с установените днес два начина на образуване – с формант *se* и с конструкция от страдателно причастие и спомагателен глагол. Като цяло се налага мнението за морфологичния характер на категорията.

2. Граматиките от първата половина на XX век

***Bulgarische Grammatik* (1907, 1917) от Г. Вайганд:**

Таблица 10

Залог	Образуване	Примери
Aktiv		<i>писал бих</i>
Passiv	с възвратни глаголи (Reflexiv)	<i>чува се</i>
	с миналото страдателно причастие в съчетание със спомагателния глагол <i>съм</i>	<i>избран съм</i>

***Bulgarische Konversations-Grammatik* (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски:**

Таблица 12

Залог	Образуване	Примери
(Aktiv)		
Passiv	с възвратни глаголи	<i>върши се</i>
	с миналото страдателно причастие (и спомагателния глагол <i>съм</i>)	<i>оран (съм)</i>

Въпросът за залога не показва нови постановки в българските граматика на немски език от началото на XX в. спрямо тези в граматиките от втората половина на XIX в. Различията в най-общ план се състоят в степента на задълбоченост при представянето на категорията и в това отношение може да се каже, че на залоговите форми Д. Гаврийски обръща най-малко внимание в сравнение както с описанието на другите глаголни категории в граматиката си, така и с описанието на залога в предходните немски граматика на българския език.

II. Вид на глагола

1. Граматиките от втората половина на XIX век

***Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Цанкови:**

Таблица 13

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
dauernd (продължаващ)	ставане и продължителност	<i>плащам</i>
endigend (свършващ)	завършеност и край	<i>платъ</i>

	начало	<i>запишия</i>
	намаляване	<i>попишия</i>
	насищане	<i>напишия</i>
einmalig (еднократен)	няма продължителност	<i>светнъ</i>
wiederholend (повтарящ)	многократност	<i>изписувам</i>

***Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887)* от Фр. Вимазал:**

Таблица 14

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
Perfectiv (momentan)	perfect(iv)e (перфект(ив)но), momentane (моментно), vollendete (завършено) Handlung (действие)	<i>стана</i>
Imperfectiv (durativ = dauernd, Dauerverbum)	imperfect(iv)e (имперфект(ив)но), dauernde (продължаващо), nicht vollendete (незавършено), versuchte (опитно) Handlung (действие)	<i>ставам</i>

***Bulgarische Grammatik (1888)* от Фр. Хлеборад:**

Таблица 15

Видове глаголи	Значение на действието	Примери
verba inchoativa	глаголи за ставане и за захващане	<i>заявява се</i>
verba durativa	глаголи за продължителност	<i>лежат</i>
verba finita	глаголи за прекратяване и свършване	<i>се достига</i>
	глаголи за свършване	<i>приклони</i>
verba singularia	еднократни глаголи	<i>ужили</i>
verba iterativa/continuativa verba frequentativa	глаголи за повторение	<i>се стоплюваше, се истудяваше</i>

***Bulgarische Grammatik (1895)* от А. Щраус и Ем. Дугович:**

Таблица 16

Вид на глагола	Значение на действието	Примери
свършен вид	vollendete (завършено) Tätigkeit (действие)	
несвършен вид	nicht vollendete (незавършено), fortgesetzte (непрекъснато) Tätigkeit (действие)	

еднократни глаголи	in einem Augenblick entstandener Zustand oder Tätigkeit (в един миг възникващо състояние или действие)	<i>дигна, измеря</i>
--------------------	--	----------------------

Българските граматика на немски език от XIX в. отразяват твърде ранен етап от описанието на видовата глаголна категория изобщо в езикознанието – етап, в който в тези граматика не само не е поставена граница между вида и начините на действието, но и фиксираните от отделните автори начини имат различен брой и състав. Показателно е, че почти навсякъде свършеният и несвършеният вид заемат надредна позиция спрямо начините на глаголното действие. Категорията е представена от авторите на четирите граматика със следните членове, отнасящи се всъщност към вида и към начините на глаголното действие:

Таблица 17

А. и Д. Цанкови	свършен и несвършен вид	еднократни и многократни глаголи
Фр. Вимазал	свършен и несвършен вид	
Фр. Хлеборад		инхоативни, дуративни, финитни, еднократни, итеративни глаголи
А. Щраус и Ем. Дугович	свършен и несвършен вид	еднократни глаголи

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд:

Таблица 19

Видове глаголи	Подвидове
имперфективни глаголи	имперфективни
	итеративни (с неопределена продължителност)
	дуративни (с неопределена продължителност)
перфективни глаголи	ингресивни
	ефективни
	моментни (с ограничена продължителност)
	дуративни (с ограничена продължителност)

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски:

Таблица 20

Издания на граматиката	Вид на глагола	Значение на действието	Примери
първо,	unvollendete	fortgesetzte (непрекъснато)	<i>лежа,</i>

второ, трето	Aktionsart/Aspekt (несвършен вид)	Tätigkeit (действие)	<i>седя</i>
	vollendete Aktionsart/Aspekt (свършен вид)	vollendete (завършено) Tätigkeit (действие)	<i>легна, седна</i>
	mehrmalige Aktionsart/Aspekt (многократен вид)	wiederholende (повтарящо) Handlung oder Zustand (действие или състояние)	<i>виждам, чукам</i>
първо, второ	einmalige Aktionsart/Aspekt (еднократен вид)	einmalige (еднократно)/ plötzliche (augenblickliche) (моментно) Tätigkeit (действие)	<i>заплака, заигра</i>

Граматиките на Г. Вайганд и Д. Гаврийски като цяло показват две доста различни концепции за същността на категорията вид на българския глагол. Макар да е практически по своята същност, трудът на немския учен представя толкова пространно изложение на въпроса, че това задълбочаване се превръща в един от поводите за критични забележки от страна на рецензентите на граматиката. Обратно, от българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. трудът на Д. Гаврийски е с най-съкратеното изложение на въпроса.

Ако при сравнението на двете граматика имаме предвид последното издание на граматиката на Д. Гаврийски, можем да кажем, че общото в концепциите на двамата автори е това, че приемат, като за начало, термина *Aktionsarten* за немското означение на вида, и после, основната двудялба на видовете на свършен и несвършен, към които по некатегорично изяснен начин се отнасят различни начини на действието. Броят на членовете на категорията у Г. Вайганд е значително голям – това са познатите ни езикови явления имперфектив, перфектив, итератив, дуратив, инг्रेसив, инхоатив, егресив, ефектив, фактитив, инклузив. У Д. Гаврийски разширение на състава на категорията вид представлява само т. нар. от него многократен вид.

III. Време на глагола

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови:

Таблица 21

Времена	Значение	Примери
Präsens	wirkliches Präsens (действителен презенс)	<i>бодъ</i>
	Präsens der Erzählung (презенс на разказа)	<i>платъ</i>
	Präsens des Conditionalis (условен презенс)	<i>писувам</i>
	Präsens der Wiederholung	<i>пишия</i>

	(презентс на повторението)	<i>изписувам</i>
Imperfectum	wirkliches Imperfectum (действителен имперфект)	<i>бодях</i>
	Imperfectum der Erzählung (имперфект на разказа)	<i>убодях</i>
	Imperfectum des Conditionalis (условен имперфект)	<i>писувах</i>
	wirkliches zusammengesetztes Imperfectum (действителен сложен имперфект)	<i>бодял съм</i>
	zusammengesetztes Imperfectum der Erzählung (сложен имперфект на разказа)	<i>изпишял съм</i>
	zusammengesetztes Imperfectum des Conditionalis (условен сложен имперфект)	<i>изписувал съм</i>
Aorist	Aorist des Indicativs	<i>пих</i>
Perfectum		<i>писал съм</i>
Plusquamperfectum		<i>писал бях/ писал бих</i>
Futurum		<i>ще пиша</i>
	Futurum exactum	<i>ще бъда/съм писал</i>
	unbestimmtes Futurum (неопределен футурум)	<i>писа ще (писа щеш...)</i>

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал:

Таблица 23

Времена	Значение	Примери
Präsens		<i>уча</i>
Imperfectum		<i>кълнях</i>
Aorist		<i>учих</i>
Perfectum		<i>учил съм</i>
Plusquamperfectum		<i>дал бях; направили биха</i>
Futurum	bestimmtes Futurum (определен футурум)	<i>ще продам</i>
	unbestimmtes Futurum (неопределен футурум)	<i>учи ща</i>
Futurum exactum		<i>ще бъда/съм писал</i>

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад:

Таблица 26

Времена	Видове	Примери
настояще време (tempus praesens)		(нея) кр ^я
минало време	преминало несвършено време	(сеяше) кр ^{ях}
	преминало свършено време	(станахме) кр ^{их}
	преминало неопределено време	(ходил съм) кр ^{ил съм}
	преминало предварително време	(излязал бях) кр ^{ил бях}
	отдавна преминало време	(ходил съм бил) кр ^{ил съм бил}
бъдеще време	бъдеще определено време	(ще мине) ще кр ^я /ща кр ^я , ще кр ^{еи} /щеи кр ^{еи}
	бъдеще неопределено време	(сея-ща, видя-щем) кр ^и ща, кр ^и щеш
	бъдеще предварително време	(ще се наиграеш) ще съм/бъда кр ^{ил}

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович:

Таблица 27

Времена	Значение	Примери
настояще време	Gegenwart	до ^я
минало несвършено време	Mitvergangenheit	до ^{ех}
минало свършено време	Vorvergangenheit	до ^{их}
свършено неопределено време	unbestimmte Vergangenheit	до ^{ил съм}
несвършено неопределено време	unbestimmte Mitvergangenheit	до ^{ял съм}
минало предварително време	Mitvergangenheit	до ^{ил бях}
отдавнашно свършено време	Vorvergangenheit	до ^{ил съм бил}
отдавнашно несвършено време	unbestimmte Vergangenheit	до ^{ял съм бил}
бъдаще определено време	bestimmte Zukunft	ще до ^я
бъдаще неопределено време	unbestimmte Zukunft	до ^и -ща, до ^и -щеш
бъдаще предположително време	wahrscheinliche Zukunft	ще съм/ бъда до ^{ил}

Темпоралните системи в граматиките от втората половина на XIX в. ще обобща по два критерия: ще посоча общото и различното между тях. Четирите граматика представят следните темпоралните грамемии, отбелязвани както през възрожденския период, така и днес, като единствено бъдеще неопределено време не е част от съвременната темпорална система:

Таблица 28

Общи времена за четирите граматика
сегашно време
минало несвършено време
минало свършено време
минало неопределено време (със свършено причастие)
минало предварително време
бъдеще време
бъдеще предварително време
бъдеще неопределено време

От особен научен интерес са отклоненията от общоприетия състав на темпоралната парадигма. Те ясно показват последователност в схващанията, която може да се приеме и като следвана от определени автори на езика линия. Таблица 29 разкрива едни от първите граматика, фиксирани формите с минало несвършено деятелно причастие, както и с причастията *бил*:

Таблица 29

Отличителни времена за четирите граматика	А. и Д. Цанкови	Фр. Хлеборад	А. Щраус и Ем. Дугович
минало несвършено неопределено време	<i>изпишел съм</i>		<i>живеем съм</i>
отдавна несвършено време			<i>живеем съм бил</i>
отдавна свършено време		<i>крил съм бил</i>	<i>живял съм бил</i>

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд:

Таблица 31

Времена	Примери
Präsens	<i>чета</i>
Imperfekt	<i>четях</i>
Aorist	<i>четох</i>

Perfekt	<i>викал съм</i>
Plusquamperfektum	<i>викал бях</i>
Futurum	<i>ще пиша (ще да пиша) писа ща имам да кажа</i>
Futurum der Vergangenheit (футурум на миналото)	<i>ще съм/бъда писал</i>

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски:

Таблица 32

сегашно време	Gegenwart	<i>ора</i>
минало несвършено време	Mitvergangenheit	<i>орях</i>
минало свършено време	Vergangenheit	<i>орях</i>
минало неопределено свършено време	unbestimmte Vergangenheit I	<i>орал съм</i>
минало неопределено несвършено време	unbestimmte Vergangenheit II	<i>орял съм</i>
минало предварително време	Vorvergangenheit I	<i>орал бях</i>
минало отдавна свършено време	Vorvergangenheit II	<i>орал съм бил</i>
минало отдавна несвършено време	Vorvergangenheit III	<i>орял съм бил</i>
бъдеще определено време	Zukunft I	<i>ще ора</i>
бъдеще неопределено време	unbestimmte Zukunft	<i>ора ща, ора щеш</i>
бъдеще предварително време	wahrscheinliche Zukunft	<i>ще съм орал/ бъда орал</i>

Граматиците от първата половина на XX век се различават в концепцията си за темпоралната система на българския език. По отношение на фиксираните времена първата от тях – тази на Г. Вайганд – стои по-близо до установеното в съвременното българско езикознание, а тази на Д. Гаврийски е разширена с форми от друг категориален характер.

Двете граматика се обединяват около следните темпорални грамеми:

Таблица 33

Общи времена за двете граматика
сегашно време
минало несвършено време
минало свършено време
минало неопределено време (със свършено причастие)
минало предварително време
бъдеще време

бъдеще предварително време
бъдеще неопределено време

Различията са следните:

Таблица 34

Отличителни времена за двете граматика	Г. Вайганд	Д. Гаврийски
минало несвършено неопределено време		<i>орял съм</i>
отдавна несвършено време		<i>орял съм бил</i>
отдавна свършено време		<i>орал съм бил</i>
бъдеще време	<i>има да кажа</i>	

IV. Наклонение на глагола

1. Граматиките от втората половина на XIX век

Grammatik der bulgarischen Sprache (1852) от А. и Д. Цанкови:

Таблица 35

Наклонения	Значение	Примери
Indicativ		
Imperativ	второ лице	<i>боди, бодете; свети, светете; дялай, дялайте</i>
		<i>не дей писа = не пиши, не дейте писа = не пишете; не дей изписува = не изписувай, не дейте изписува = не изписувайте</i>
Conditionalis	първо и трето лице	<i>да пише, да пишем</i>
	Präsens des Conditionalis (условен презент)	<i>писувам</i>
	Imperfectum des Conditionalis (условен имперфект)	<i>писувах</i>
	zusammengesetztes Imperfectum des Conditionalis (условен сложен имперфект)	<i>изписувал съм</i>

Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen (1887) от Фр. Вимазал:

Таблица 36

Наклонения	Значение	Примери
Indicativ		
Imperativ	второ лице	<i>учи, учете; чакай, чакайте</i> <i>не дей ходи</i>
	описателни форми за всички лица	<i>да/нека бъдеш, да/нека бъде, да/нека бъдем</i>
Conjunctiv	конюнктивните форми са еднакви за настоящето и за миналото	<i>имах; купвах, щях да купя; бих направил</i>

Bulgarische Grammatik (1888) от Фр. Хлеборад:

Таблица 37

Наклонения	Значение	Примери
modus indicativus	изявително наклонение	
modus imperativus	повелително наклонение	<i>да бъде, плодете ся, нека са умножат</i>
modus conjunctivus (условно наклонение)	подусловно наклонение (modus subjunctivus)	<i>(невярват, че) би бил</i>
	желателно наклонение (modus optativus)	<i>да бих бил прощавал</i>
	подчинително наклонение (modus conditionalis)	<i>(ако) бихте ценили, бихте си лягали</i>
	признавателно наклонение (modus concessivus)	<i>(ако и) да трябва да изгуба</i>
modus transgressivus	причастие	<i>бил, мит</i>
participium	прилагателно причастие	<i>същия, бившия</i>

Bulgarische Grammatik (1895) от А. Щраус и Ем. Дугович:

Таблица 38

Наклонения	Времена	Примери
Indicativ (изявително наклонение)		
Imperativ (повелително наклонение)	настояще време	за второ лице: <i>ори, орете;</i> <i>недей ходи,</i>

		<i>недейте ходи</i>
		за останалите лица с <i>да/нека:</i> <i>да оре, да орем,</i> <i>да орат</i>
Conjunctiv (условно наклонение)	настояще време	<i>оравам</i>
	минало несвършено време	<i>оравах</i>
	минало неопределено време	<i>орал бих</i>
	бъдеще определено време	<i>щях да ора</i>
	бъдеще предположително време	<i>щял съм бил да ора</i>
Optativ (подчинително наклонение)	настояще време	<i>да ора</i>
	минало несвършено време	<i>да орях</i>
	свършено неопределено време	<i>да съм орал</i>
	несвършено неопределено време	<i>да съм орял</i>
	минало предварително време	<i>да бих орал</i>
	отдавнашне свършено време	<i>да съм бил орал</i>
	отдавнашне несвършено време	<i>да съм бил орял</i>
	бъдеще определено време	<i>ще (да) ора</i>
	бъдеще предварително време	<i>ще (да) бъда орал</i>

Четири български граматика на немски език показват сравнителна единност в постановките си за модалната система на глагола, отговарящи на актуалното състояние на въпроса в българските граматика. А. Щраус и Ем. Дугович се отличават с това, че освен общоприетите три обособяват и подчинително наклонение. Авторите на граматиките посочват следните модални форми:

Таблица 39

Наклонения	А. и Д. Цанкови	Фр. Вимазал	Фр. Хлеборад	А. Щраус и Ем. Дугович
изявително	синтетични и аналитични форми			
повелително	синтетични и аналитични форми			
условно	синтетични форми			
		аналитични форми: <i>бих -л</i> <i>щях да -а</i>		

2. Граматиките от първата половина на XX век

Bulgarische Grammatik (1907, 1917) от Г. Вайганд:

Таблица 40

Наклонения	Значение	Примери
Indikativ	само възприятие	
Imperativ	изразяване на воля	<i>чети! четете!</i>
Jussiv	изразяване на воля	<i>да плати</i>
Finalis	изразяване на воля	<i>искам да дойде</i>
Optativ	изразяване на воля	<i>да имам пари!</i>
Potentialis	възможно	<i>искам да дойде</i>
Dubitativ	възможно	<i>там няма селянин, който да има повече от три хектара земя</i>
Konjunktiv		<i>(да) викам</i>
Konditionalis	условно	<i>(сегашен) писал бих (минал) писал бил бих; (сегашен) щях да пиша (минал) щял съм да пиша</i>
Eventualis	евентуално възможно	<i>отиввам</i>
Präsumptiv	предположение	<i>той [е] бил видял</i>

Der Admirativ im Bulgarischen (1925) от Г. Вайганд

Der Admirativ im Bulgarischen е статията, която на своите три страници запечатва личния принос на Г. Вайганд в разрешаването на едни от най-спорните въпроси в описанието на българския език: свързаните с глаголната проблематика и по-точно – с адмиративните форми.

Немският учен започва описанието на адмиративните форми в българския език със състоянието им в албанския: „Известна е употребата на адмиратива в албанския като модална форма за изразяване на изненада от неочаквано събитие, като вместо презенс се използва перфект със задпоставен спомагателен глагол“ (Weigand 1925: 150). „Както албанският образува адмиратив в перфект, така и българският, в който тогава се използва двойно сложният перфект вместо обикновения: ти си бил много напреднал! „*du hast erstaunlich viel Fortschritte gemacht (gehabt)!*“ Той бил се твърде много изменил! „*Er hat sich zu meiner Verwunderung verändert (gehabt)!*“ (Weigand 1925: 152).

На въпроса как е възникнал адмиративът в българския език, според Г. Вайганд може лесно да се отговори: в Македония живее смесено население от стотици албанци и българи, а така също хиляди албанци идват ежегодно в България, търсейки прехрана, и учат български. Съвсем естествено е след това те несъзнателно да останат верни на езиковите си навици и да внесат в българския същата форма за изразяване на учудване. Те биват чувани, разбирани и

следващият етап в развоя на явлението е да им се подражава. В подкрепа на тази хипотеза немският учен добавя, че не е открил примери за адмиратив в старобългарския и в среднобългарския език (Weigand 1925: 152).

На Вайгандовото схващане за българския адмиратив отговарят с коментари бележити учени – Вайгандови и наши съвременници, а Ст. Романски своевременно публикува рецензия на статията (вж. Романски 1926). Установеното мнение в науката днес е, че „Дискусията относно адмиративното значение на формите от типа **пишел съм ... пишел, писал съм ... писал**, респ. и **бил съм писал ... бил писал** започва с появяването на статията от Г. Вайганд „Адмиративът в български език“ в 1925 г. и продължава – с временно прекъсване – до наши дни“ (Валтер 1982: 47).

Bulgarische Konversations-Grammatik (1910, 1923, 1940) от Д. Гаврийски

Наклоненията у Д. Гаврийски могат да бъдат таблично онагледени по следния начин:

Таблица 41

Наклонения	Времена	Примери
Indikativ (изявително наклонение)		
Imperativ/ Befehlsform (повелително наклонение)	сегашно време	за второ лице: <i>ори, орете;</i> <i>недей учи,</i> <i>недейте учи</i>
		<i>да/нека орат</i>
Konditionalis/ Bedingungsform (условно наклонение)	сегашно време	<i>оравам</i>
	минало несвършено време	<i>оравах</i>
	unbestimmte Vergangenheit (≈ минало неопределено време)	<i>орал бих</i>
	bestimmte Zukunft (≈ бъдеще определено време)	<i>щях да живея</i>
	wahrscheinliche Form (≈ бъдеще предположително време)	<i>щял съм да живея</i>

Модалните системи в граматиките на Г. Вайганд и Д. Гаврийски значително се различават по характер и състав. Докато според българския граматик категорията се простира дотам, докдето има специални форми за отделните грамми, то немският учен разширява обхвата ѝ, като включва в нея езикови явления от синтактичен характер и като обособява синтетичните и аналитичните повелителни и условни форми в отделни наклонения. В резултат от това модалната система у Д. Гаврийски има максимално стегнат вид и е много по-близка до установената днес, отколкото тази на Г. Вайганд.

И двамата автори допускат преплитане на категориите време и наклонение, представяйки различни по време условни форми.

Между постановките в граматиките на А. Щраус и Ем. Дугович и на Д. Гаврийски съществува близост, но българският автор бележи видим напредък в схващанията си за българските наклонения: той се придържа към принципа за единство на съдържание и форма на граматичната категория, в случая – морфологична.

Въпреки че Г. Вайганд прекомерно разширява състава на българската модална система, той поставя начала в българската наука за нея, като долавя преизказното, конклузивното и макар и доста по-късно – адмиративното значение на българския глагол. Това нарежда немския професор сред учените с основополагащ за развитието на българското езикознание принос.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Същността на една практическа граматика е свързана с актуалното състояние на даден език. Създаването на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., практически по своя характер, в период, когато на българистиката в чужбина се гледа като на част от цялото *славянска филология* и от този поглед към българския език е повлияна дори родната българистика, означава различно, прокарващо собствен път в науката граматическо описание. Интерес за науката по това време представлява българският език в неговия ранен етап – старобългарския, разнообразието от съвременните му форми на съществуване – диалектите, и изобщо онези негови страни, които имат отношение към изследването на историята му. Ето защо, колкото по-практически ориентирана е всяка от българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., толкова по-полезна би била при проследяването на историята на българския книжовен език и на граматическите му описания през периода на неговото най-ускорено развитие. По едни или други причини, споделени в дисертацията, реализацията на целите на отделните граматики е постигната в различна степен, но разгледани в целостта си, българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. ни дават една добра представа за езиковото състояние в този период.

Впечатляващо начало на поредицата български граматики на немски език в историята на българската граматическа мисъл е *Grammatik der bulgarischen Sprache, 1852* от А. и Д. Цанкови, макар тя да остава изолирана от процесите на родното езикоописание и да има своята роля само в чуждата българистика. Като най-млада не само сред българските граматики на немски език, но и като сравнително ранен етап изобщо в историята на българското езикознание в нея липсва научното представяне на граматичната категория и постановките за глагола се свеждат до въпроса с формообразуването, въпреки което авторите постигат забележителни резултати – те разкриват нови за родната наука глаголни форми.

Високо научно постижение представлява *Bulgarische Grammatik, 1907* от Г. Вайганд. Независимо че е създадена като учебник с практическа насоченост и че българският език е чужд за нейния автор, тя носи характеристиките на произведение на учен езиковед, получил международно признание в научните

среди. Граматиката изпълнява предназначението си – тя служи в обучението по български език в първия център по българистика в Германия. Десетилетия наред речниците от същия автор са единствените, които се използват от немскоговорещите в обучението по български език. Г. Вайганд поставя основите и на изследвания, свързани с определени българистични въпроси – из областта на глаголната проблематика, диалектологията, ономастиката.

В заключението на дисертацията са представени крайните обобщения върху четирите основни глаголни категории в българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.

Залог на глагола

Макар в тълкуването на залога да се наблюдава разнообразие от концепции за същността на категорията и за състава на нейните членове още от предосвобожденския период до днес, по този въпрос авторите на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. достигат до най-голямо единомислие в описанието на категориите на българския глагол.

Още след първата българска граматика, написана на немски език – граматиката на братя Цанкови – се оформя мнението, че залогът е морфологична глаголна категория.

Единствено в граматиката на Фр. Хлеборад е налице трети залог – средният, който е част от традицията в езикознанието ни. Всички останали автори на българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. приемат наложилото се основно двуделение на категорията на деятелен и страдателен залог.

Макар да не е типично за граматиките ни да представят залоговото спрежение, такова откриваме в граматиките на Фр. Хлеборад, на А. Щраус и Ем. Дугович, на Г. Вайганд.

Всички автори на **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.** изясняват в една или друга степен образуването на миналото страдателно причастие и двата начина на образуване на страдателния залог.

Трябва да се отбележи приемствеността в избора на описателните немски названия на двата залога: *die thätige Form* (*деятелна форма*) и *die leidende Form* (*страдателна форма*) у братя Цанкови, у Фр. Хлеборад и у А. Щраус и Ем. Дугович.

Братя Цанкови и Г. Вайганд отбелязват по-широката употреба съответно на деятелния спрямо страдателния залог и на възвратнострадателната спрямо причастнострадателната форма.

В **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.** безличните глаголи не са разгледани в някаква връзка със страдателния залог.

Без да обособяват залога като отделна глаголна категория, **братя Цанкови** посочват и двата начина за образуване на страдателния залог в български език, във връзка с което различават *възвратни* и *страдателни глаголи*. Те обаче говорят и за *страдателна форма*, така че залогът в тази граматика не се явява еднозначно определена категория на българския глагол – лексикална или морфологична.

Фр. Вимазал използва латинския термин *пасивум* за означаване на страдателния залог и в съвсем синтезиран вид предава информацията за съответствията на немския пасив в българския език, които са важни на съвсем практическо ниво.

Може да се каже, че и **Фр. Хлеборад** разбира българския залог като морфологична категория, след като го определя като глаголна форма, но за разграничаването на залоговите форми се опира на синтактичните отношения в изречението. Тази категория е тричленна в Хлеборадовата граматика и според залога, който образуват глаголите, авторът назовава и самите тях – *действителни, страдателни и неутрални глаголи*.

Категорията залог в граматиката на **А. Щраус и Ем. Дугович** е морфологична и двучленна, с което представянето на залога се доближава до съвременното състояние на въпроса: авторите споменават *деятелни глаголи* и разглеждат образуването на *страдателната форма* от тях по двата установени днес начина.

В граматиката на **Г. Вайганд** е представена парадигма на причастнострадателните форми, която е натоварена с форми от друг категориален характер, като основното преплитане на категории, което авторът допуска, е на залога и вида. При търсенето на паралели между двата езика влияние на немския учен оказва залоговата категория в родния му език, която притежава много повече грамеми от тази в българския.

Категорията залог не е представена в граматиката на **Д. Гаврийски**, а само са споменати наличието на пасив и образуването му с възвратнострадателни форми в български език. Отделно от това е разгледано образуването на миналото страдателно причастие.

Вид на глагола

Във втората половина на XIX и началото на XX в. свършеният и несвършеният вид са се възприемали в славянското езикознание като основни грамеми на категорията, а начините на действието – като подвидове. Тази концепция разкрива и анализът на граматиките на братя Цанкови, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд, Д. Гаврийски. Постепенно в науката са се установили две мнения за състава на категорията: че видовете са перфективен и имперфективен или че са перфективен, имперфективен и итеративен. Първото мнение застъпва в граматиката си Фр. Вимазал, а второто – Д. Гаврийски.

Категорията вид на глагола достига до научни тълкувания в българското езикознание едва през 30-те години на XX в., като днес все още се поставя въпросът дали членовете ѝ са форми, или представляват отделни глаголи. Свършеният и несвършеният вид са форми на глагола според Фр. Вимазал, А. Щраус и Ем. Дугович, Г. Вайганд.

В предосвободенския период категорията вид е била смесвана не само с начините на действието, но и с времето. Така братя Цанкови считат свършения и несвършения вид на глагола за различни темпорални форми. След двамата братя останалите автори на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.

обособяват категорията вид като отделен въпрос в трудовете си, назовавайки я с различни термини – немски или български.

Процесите на видообразуването са разгледани с различна дълбочина в българските граматиките на немски език от 1852 – 1940 г., с изключение на граматиките на А. Щраус и Ем. Дугович и на Д. Гаврийски, които игнорират въпроса за перфективацията и имперфективацията.

В българските граматиките на немски език от 1852 – 1940 г. са отбелязани и специфични особености, свързани с категорията вид. Фр. Вимазал обръща внимание на невъзможността от свършени глаголи да се образува сегашно време. Според Фр. Хлеборад моментните и свършващите глаголи не могат да образуват сегашно и минало несвършено време, същото смятат и А. Щраус и Ем. Дугович за еднократните глаголи. Г. Вайганд на свой ред отбелязва, че свършените глаголи рядко могат да бъдат в сегашно време. Това, че отрицателни повелителни форми с *недей/недейте* се образуват само от несвършени глаголи, отбелязват братя Цанкови и Фр. Вимазал. Фр. Вимазал отчита и ограничението в образуването на отглаголните съществителни имена – само от несвършени глаголи. Само от несвършени глаголи се образуват и сегашните причастия, отчита Г. Вайганд.

Трудът на **А. и Д. Цанкови** е първата българска граматика, която представя глаголния вид, както и значенията продължителност, наситеност, еднократност и многократност на действието. Авторите различават свършващи, продължаващи, еднократни и повтарящи глаголи. В контекста на своето време братя Цанкови показват верен усет и модерно виждане за видовото значение на българския глагол.

Фр. Вимазал представя опозицията перфективни и имперфективни глаголи и свързаните с нея въпроси – образуване, дефективност.

Запознат с тълкуванията на категорията вид в някои български граматиките, както и в граматиката на братя Цанкови, **Фр. Хлеборад** представя свое схващане по въпроса, дистанцирайки се от основното деление на глаголите на свършени и несвършени, макар да използва някои от установените за двата вида названия. Той изтъква богатството от видове на българския глагол – за начало, за продължителност, за свършване, еднократни, за повторение.

А. Щраус и Ем. Дугович различават само установените днес свършен и несвършен вид. След тях като група глаголи въвеждат еднократните глаголи.

Макар да обединява категориите вид и начини на действието с наложилия се в немското езикознание термин *Aktionsarten*, на свършения и несвършения вид **Г. Вайганд** придава значение на хиперкатегория спрямо начините на действието итератив, дуратив, ингресив, инхоатив, егресив, ефектив, фактитив, инклузив, т.е. той осъзнава неедноранговостта на вида и начините. Считайки вида за една от трудните страни на българската граматика, Г. Вайганд му отделя специално място в граматиката и полага усилия както да го представи на научно ниво, така и да го предаде като достъпна за немскоговорещите читатели езикова особеност.

Схващанията на **Д. Гаврийски** за категорията вид бележат развитие в рамките на трите издания на граматиката: опозицията свършен – несвършен вид се запазва като основна, а от подвидовете еднократен и многократен вид отпада

обособяването на еднократния. Освен това, веднъж използвал за категорията немския термин *Aspekt*, авторът решава да се върне към наложилите се от десетилетия *Aktionsarten*.

Време на глагола

Характерното за възрожденския период натоварване на българската темпорална система със значения от друг категориален характер продължава десетилетия след това. В началото на ХХ в. все още се наблюдава преплитане на глаголните категории начин на действието, вид на глагола, време и наклонение.

Тази категориална хетерогенност е присъща на темпоралните системи във всяка една от **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.**

Също така във всяка една от **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.** глаголните форми са разделени на прости и сложни.

В процес на установяване по това време, съвременната класификация на спреженията е представена и в българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. с едно изключение: граматиката на Фр. Вимазал.

Времената, фиксирани от **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.** без изключение, са: сегашно, минало несвършено, минало свършено, минало неопределено (със свършено причастие), минало предварително, бъдеще (определено), бъдеще неопределено, бъдеще предварително.

Нито една от темпоралните системи на **българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г.** не включва формата *щях да -а*.

В някои от българските граматика на немски език от 1852 – 1940 г. се среща несъществуващата форма *бил бях*: *бил бях*, *крит бях бил* у Фр. Хлеборад, *бил бях* у А. Щраус и Ем. Дугович; *избран бях бил* у Г. Вайганд.

В граматиката на **А. и Д. Цанкови** откриваме за първи път форми, които са включени в съвременната глаголна парадигма: обособени са трите минали причастия – свършеното и несвършеното деятелно и страдателното причастие, отбелязана е формата за бъдеще предварително време, но с несвършено деятелно причастие, с което изследването излиза от границите на индикатива. Към друга модална плоскост насочват и двете перфектоподобни форми, открити от авторите – с изпуснат третоличен спомагателен глагол и с добавено причастие *бил*.

Фр. Вимазал представя българската темпорална система (с определени отклонения) такава, каквато се установява в българското езикознание на прелома на века. Специфичното в тази граматика е преплитането на категориите време и вид на глагола, определящо начина, по който авторът разграничава аориста от имперфекта в българския език.

Темпоралната система в граматиката на **Фр. Хлеборад** се различава от Вимазаловата по допълнително включеното отдавна преминало време – вече познато от възрожденските ни граматика, където преизказните форми получават темпорално тълкуване.

Темпоралната система в граматиката на **А. Щраус и Ем. Дугович** обхваща познатите ни досега времена и вариантите на минало неопределено и

отдавнашно минало време с минало несвършено деятелно причастие. Преизказността не е осъзната от авторите и преизказните форми са получили индикативно темпорално (формата на отдавнашно минало време с *бил*) или неиндикативно тълкуване. Отличителен белег на темпоралните форми в тази граматика е делението им на свършени и несвършени според участието съответно на свършеното и несвършеното деятелно причастие в тях. По отношение на тази своя концепция двамата автори се явяват последователи на братя Цанкови и предходници на Д. Гаврийски.

Хетерогенният характер на темпоралната система у **Г. Вайганд** се дължи на пресичането на времето с вида (всъщност: начините на глаголното действие) и с наклонението. Г. Вайганд се задълбочава в проблематиката на перфектоподобните форми и след братя Цанкови, първи фиксирани преизказните и конклузивните форми в българския език, той е първият от авторите на българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г., който тълкува значенията резултативност, преизказност, конклузивност на българския глагол.

Темпоралната система в граматиката на **Д. Гаврийски** го представя като пряк наследник на схващанията на А. Щраус и Ем. Дугович. Българският автор обособява като отделни времена формите с минало свършено деятелно причастие, с минало несвършено деятелно причастие и с причастие *бил* и темпоралното е единственото значение на перфектоподобните форми, което е установено в граматиката.

Наклонение на глагола

В пред- и следосвобожденската ни граматическа литература са установени четири наклонения – изявително, повелително, условно и подчинително. По-късно подчинителното наклонение отпада от модалната система. От средата до края на XIX в. преизказните форми се считат за темпорални.

Модалните системи в **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** се отличават с общи черти, характерни за пред- и следосвобожденския период.

Братя Цанкови, Фр. Вимазал, Фр. Хлеборад, А. Щраус и Ем. Дугович и Д. Гаврийски обособяват изявително, повелително и условно наклонение, а А. Щраус и Ем. Дугович – и подчинително, каквото представляват изявителните форми в подчинени изречения. Наклоненията у Г. Вайганд изграждат своеобразна система от над десет члена.

Всички автори на **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.** фиксират синтетичните и аналитичните повелителни форми.

Братя Цанкови и Фр. Вимазал уточняват невъзможността от свършените глаголи да се образуват отрицателни повелителни форми.

Фр. Вимазал, А. Щраус и Ем. Дугович и Г. Вайганд отчитат, че императивно значение може да носи и еловото причастие.

Синтетичните условни форми са налице във всяка една от **българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г.**

С изключение на Цанковата граматика във всички останали формите *бих -л* и *щях да -а* са отнесени към условното наклонение.

Наред с *бях -л* формата *бих -л* е определена за плюсквамперфектна в граматиките на братя Цанкови и Фр. Вимазал, като Фр. Вимазал отбелязва конюнктивната ѝ употреба.

В българските граматики на немски език от 1852 – 1940 г. са представени остатъците от неопределителното наклонение/инфинитива в съвременния български език.

Фр. Вимазал счита формата с *бил* за заместник на синтетичното минало време на глагола *съм*, Г. Вайганд долавя нейното неиндикативно значение и ѝ придава статут на отделно наклонение – предположително, а според всички останали автори *бил* носи темпоралното значение преминалоост.

Преизказното значение на глагола е разкрито единствено в граматиката на Г. Вайганд, макар и като едно от значенията на перфекта.

Седем години по-късно Г. Вайганд открива ново модално значение на българския перфект – адмиративното. Според немския автор наклонението адмиратив може да се образува и с формата *бил*.

Братя Цанкови, А. Щраус и Ем. Дугович и Д. Гаврийски обособяват форми с минало несвършено деятелно причастие и им придават темпорално значение.

Описанието на повелителното наклонение в граматиката на **братя Цанкови** носи характеристиките на днешното представяне на наклонението, а описанието на условното е твърде далеч от днешното разбиране на явлението. Цанкови определят само един тип форми за условни – синтетичните, като не успяват да ги отделят от темпоралното и преизказното значение. И въпреки че граматиката на двамата братя показва един твърде ранен етап в осмислянето на семантиката на перфектоподобните форми, именно Цанковата граматика открива част от тях за българското езикознание: формите с минало несвършено деятелно причастие, формите с *бил*, формите с изпуснат третоличен глагол. Цанкови откриват и умозаключителната форма за бъдеще време в миналото.

Може да се каже, че от днешна гледна точка в граматиката на **Фр. Вимазал** са обхванати всички български повелителни и условни форми. Значението на перфектовите форми е изравнено с това на аориста и имперфекта, вариантите без третоличен спомагателен глагол са отбелязани, но не са свързани с различно значение от темпоралното за предходност.

Системата от наклонения у **Фр. Хлеборад** се отличава с нестройния си за морфологична категория характер, но показва и пряка връзка с българската граматическа традиция. Условното наклонение е разделено на подусловно, желателно, подчинително и признавателно. Към парадигмата на наклоненията авторът отнася и причастията, обособявайки ги в две отделни групи – в предикативна и в атрибутивна употреба.

В определянето на граматическото значение на формите за условно и за подчинително наклонение в граматиката на **А. Щраус** и **Ем. Дугович** се наблюдава преплитане на модално, темпорално и преизказно значение. Тя представлява интересен мост между граматиките на братя Цанкови и на Д.

Гаврийски, що се отнася до богатството от темпорални форми, които осигурява „признаването“ на бипартиципалността на българския глагол. Въпреки че в граматиката на А. Щраус и Ем. Дугович са допуснати от правописни до фактически грешки, тя е един от източниците на информация при изготвянето на граматиката на Д. Гаврийски.

Системата на българските наклонения във **Вайгандовата** граматика включва установените днес изявително, повелително и условно наклонение. Повелителното е представено със своите два вида форми – синтетични и аналитични, като първите Г. Вайганд определя за императив, а вторите – за юсив. Условното наклонение също е налице със синтетичните и аналитичните си форми. Синтетичните според автора са евентуалис, а аналитичните – кондиционал. Преизказните форми Г. Вайганд не обособява като наклонение, тъй като за него те имат темпорално значение, но затова пък грамема в модалната му система е наклонението презумптив, с което ученият се явява предходник на лингвистите, застъпващи тезата за наличието на конклузивно наклонение в съвременния български език. Г. Вайганд обособява още няколко наклонения (финалис, оптатив, потенциалис, дубитатив, конюнктив), за които днес бихме казали, че няма основание да се считат за отделни модални грамеми, тъй като не се изразяват с вътрешноструктурни езикови средства, определящи морфологичния характер на категорията. На един по-късен етап – в статията си от 1925 г. – немският учен разкрива още едно наклонение в българския език – адмиратив.

Д. Гаврийски различава трите основни наклонения в българския език – изявително, повелително и условно. С това българският граматик преодолява синтактично обусловеното обособяване на модални грамеми, характеризиращо модалните системи у Фр. Хлеборад, у А. Щраус и Ем. Дугович и у Г. Вайганд. Не преодолява обаче раздробяването на условната парадигма въз основа на темпорални значения, които приписва на нейните членове.

ИЗТОЧНИЦИ

- Cankof, A. u. D. Kyriak. Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien, 1852.
Chleborad, Fr. Bulgarische Grammatik. Wien, 1888.
Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910.
Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 2. Aufl. Heidelberg, 1923.
Gawriysky. D. Bulgarische Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 3. Aufl. Heidelberg, 1940.
Gawriysky. D. Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. Heidelberg, 1910.
Gawriysky. D. Schlüssel zur Bulgarischen Konversations-Grammatik für den Schul- und Selbstunterricht. 3. Aufl. Heidelberg, 1940.
Strausz, A., Em. Dugovich. Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrsprache. Wien und Leipzig, 1895.
Vymazal, Fr. Die Kunst die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen. Wien. Pest. Leipzig, 1887.
Weigand, G. Bulgarische Grammatik. Leipzig, 1907.
Weigand, G. Bulgarische Grammatik. 2. Aufl. Leipzig, 1917.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА В АВТОРЕФЕРАТА

Александрова, М. Густав Вайганд и балканското езикознание. Дисертация. София, 1997.

Валтер, Х. За отношението между адмиративно и ренаративно значение при т. нар. „преизказни форми“ в съвременния български език. – В: Езиковедската българистика в ГДР. София, 1982, с. 47 – 53.

Куцаров, Ив. Едно екзотично наклонение на българския глагол. София, 1994.

Куцаров, Ив. Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, 2007.

Милетич, Л. Седемдесет-годишнината на проф. Густав Вайганд. – В: Македонски преглед, год. V, 1929, № 4, с. 160.

Пейковска, П. Българистиката в Унгария. – В: Българистика/Bulgarica, 2003, № 6, с. 63 – 76.

Романски, Ст. Gustav Weigand, Der Admirativ im Bulgarischen. – В: Македонски преглед. Год. II, 1926, № 3, с. 143 – 145.

Шалер, Х. Централноевропейска гледна точка за българското езикознание в миналото и настоящето. – В: Българска реч. Год. XIII, 2007, № 1, с. 11 – 16.

Bláha, Ondřej. Slovanské jazyky v díle moravského polyglota a spisovatele Františka Vymazala. – In: Studia Moravica II. Olomouci, 2004, 89 – 99 (http://www.upol.cz/fileadmin/user_upload/Veda/AUPO/moravica/Moravica_2_str1-232.pdf).

Pejkovska, P. Hungarian-Bulgarian Relations in Education from 1880s until 1940s. – In: Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Bd. 10. Budapest, 2000, S. 233 – 239.

Schaller, H. Bulgaristik in Deutschland. Neuried, 1988.

Schaller, H. Gustav Weigand (1860 – 1930) und Bulgarien. Sprachwissenschaftliche Aspekte seiner Tätigkeit in Leipzig. – В: Балканско езикознание, 2005, № 3, с. 299 – 312.

Weigand, G. Der Admirativ im Bulgarischen. – In: Balkan-Archiv. Fortsetzung des Jahresberichtes des Instituts für rumänische Sprache. I Band. Leipzig, 1925, S. 150 – 152.

Справка за научните приноси в дисертацията

1. В дисертацията е представена българската глаголна система в първите шест български граматики, написани на немски език: от втората половина на XIX и първата половина на XX век.

2. Проследена е приемствеността на тези описания на езика както спрямо възрожденските граматики, така и между самите тях.

3. Отбелязани са приносните за науката моменти в описанието на българския глагол в изследваните шест български граматики, написани на немски език.

4. Чрез обобщенията от анализа е потърсено мястото на шестте описания на българския език в историята на граматическата ни мисъл. Така общата картина на изследователските тенденции в областта на глаголната проблематика е допълнена с нова информация.

Списък на публикациите по темата на дисертацията

1. „Die Kunst, die bulgarische Sprache leicht und schnell zu erlernen“ от Фр. Вимазал – българска граматика на немски език от 90-те години на XIX век. – В: Текстове и прочити. Пловдив, 2009, с. 67 – 72.
2. Категориите вид и начин на глаголното действие в немските граматика на българския език от втората половина на XIX век. – В: Науката, образованието и изкуството през 21-ви век. Годишник. Т. 4. Благоевград, 2010, с. 87 – 93.
3. Темпоралната система на глагола в „Bulgarische Grammatik“ (1907) от Густав Вайганд. – В: Бургаски свободен университет. Международна конференция „Предизвикателствата пред висшето образование и научните изследвания в условията на криза“. Т. 1. Бургас, 2010, с. 106 – 110.
4. Вид на глагола в „Bulgarische Konversations-Grammatik“ (1910) от Димитър Гаврийски. – В: Думи срещу догми. Пловдив, 2011, с. 91 – 96.
5. Темпоралната система на глагола в немските граматика на българския език от втората половина на XIX век. – В: Дни на науката 2011. В. Търново, 2011, с. 140 – 147.